

PETR DANĚK, VÍT ŠTĚPÁNEK

ÚZEMNÍ DIFERENCIACE NÁBOŽENSKÉHO VYZNÁNÍ OBYVATEL ČESKÝCH ZEMÍ 1930—1991

P. Daněk, V. Štěpánek: *Territorial Distribution of Religions in the Czech Lands 1930—1991*. — Sborník ČGS, 97, 3, p. 129 — 145 (1992). — The article deals with territorial distribution of four basic groups — Roman Catholics, Protestants, confessors of the Church of Czechoslovakia and atheists — in 1930 and 1991, the only censuses with accessible data about religious structure of population since 1921. The stability of areas with traditionally high support of each denomination and atheists is discussed as same as regional variability of the secularization process.

KEY WORDS: religious structure, denominations, atheism, judicial districts.

1. Úvod: historický kontext

Náboženská víra byla více než 40 let skrytým fenoménem dřímajícím převážně pod povrchem společenského dění. Přitom téměř neexistuje společenský jev, který by nebyl alespoň zprostředkovaně ovlivněn náboženskými modely a vliv náboženství na tvář krajiny, sídelní strukturu, demografické i ekonomické chování obyvatel, státní správu i politická rozhodování je nesporný a nesmazatelný.

Také regionální variabilita náboženského vyznání patřila k tématům, o nichž se vytrvale mlčelo. Až do roku 1991, kdy bylo náboženské vyznání opět dotazováno při sčítání lidu, byly k dispozici buď nekonzistentní odhady z nezávislých zdrojů nebo omezená regionální šetření. Charakteristický je případ sčítání lidu z roku 1950, kdy sice náboženské přesvědčení bylo zjišťováno, ale komunistický režim výsledky pro jejich „nevhodnost“ nezveřejnil.

Cílem tohoto příspěvku je alespoň v hrubých rysech vyplnit vzniklou mezeru přiblížením změn na náboženské mapě českých zemí za posledních šedesát let a navázat tak na práce zabývající se touto problematikou v období 1. republiky (např. A. Boháč, 1, J. Korčák, 3) a také se pokusit o zobecnění vývojových trendů. To není možné bez alespoň velmi stručného ohlédnutí do vzdálenějších dějin, neboť náboženská víra a její územní diferenciace vykazuje dlouhodobou inercií jako jen málo jiných společenských jevů.

Křesťanství zakořenilo v našich zemích před více než tisíci lety. Ze tří hlavních směrů, na něž se křesťanská církev spolu se svým rozmachem do celého světa rozštěpila, se u nás rozšířil především katolicismus a protestantství. První vážné spory uvnitř křesťanské církve na našem území vyústily v husitské hnutí, které snahou o obnovu a návrat k prvotní církvi o sto let předchází Lutherovo učení — základ protestantismu. Husitským hnutím, někdy považovaným za předstupeň sekularizace v českém národě, počíná výrazný vzestup protestantismu až k dalšímu úhelnému bodu českých dějin — Bílé hoře. Přes neúplné údaje z té doby je zřejmé, že drtivá většina obyvatel byla evangelického vyznání (zápisy pražského arcibiskupa z roku

1575 uvádějí jen 1/7 katolíků; mezi rytířským stavem byl poměr asi 1 : 10, o něco vyšší podíl katolíků — asi 1/4 — byl mezi šlechtou — J. Pekař, 7). Protireformace po roce 1620 však tento vývoj násilně zastavila a během následujících století se Čechy a Morava opět staly dominantně katolickými zeměmi.

Do centra společenského dění se náboženská otázka dostává opět po vzniku Československé republiky v roce 1918. V zemi vznikla silně protikatolická nálada, neboť katolická hierarchie se do značné míry zkompromitovala svojí otevřenou podporou padlého mocnářství. Důsledkem krize byl vznik samostatné Církve československé, zakládané s ideou, že se stane masovým národním náboženstvím po vzoru např. anglikánské církve. Již 8 měsíců po svém založení v roce 1920 měla 300 tisíc členů a při sčítání v roce 1921 se k ní přihlásilo 525 tisíc obyvatel (evangelíků včetně německých bylo 385 tisíc). Od počátku byl v nové církvi silný pravoslavný proud, usilující o vytvoření státotvorného „mostu“ mezi Čechami a Podkarpatskou Rusí, později (po rozkolu a odstěpení tohoto proudu v samostatnou pravoslavnou církev) převládl proud evangelicko-protestantský (J. Laurová, 6). V té době již bylo zřejmé, že se československá církev (v roce 1971 její název rozšířen na Církev československá husitská) nestane vážným konkurentem církve římskokatolické (vážným důvodem byla i skutečnost, že nová církev nenašla žádné přívržence na Slovensku).

Současně se v této době objevuje nový prvek: vzrůst ateismu, „volné myšlenky“, která v roce 1921 zasahovala už asi 7 % obyvatelstva. Na pomezí tří hlavních křesťanských směrů — katolické jižní Evropy (v našem sousedství reprezentované Rakouskem a Bavorskem) a Polska, protestantské Evropy severní (Sasko, Dolní Slezsko) a pravoslavného východu (Ukrajina, Rumunsko) — vzniká v Čechách zárodek „ateistického ostrova“ ve střední Evropě (Podiven, 10). Již ve 20. letech někteří čeští intelektuálové soudili, že v českém národě „není horlivosti pro nový náboženský převrat, není naděje na trvalou náboženskou renesanci. Mlýny nevěry pracují pomalu, ale jistě... Nepochybně, že katolicství bude poraženo. Bude poraženo tak důkladně, že nezbyde místa pro žádné náboženství“. (F. Peroutka, 9). Tato prorocká slova se začala naplňovat až ve druhé polovině 20. století, vývoj za 1. republiky jim jen málo dával za pravdu: mezi lety 1921 a 1930 se podíl ateistů v českých zemích zvýšil o méně než 1 %. Dokonce ani válečný otřes a následná migrace obyvatelstva neznamenal ve vývoji náboženské struktury vážný zlom — údaje, které máme k dispozici za rok 1950, uvádějí jen 6% obyvatel bez vyznání v českých zemích a pouhé 0,3 % na Slovensku. K dramatickému snížení podílu věřících vedl teprve nástup totalitního režimu v roce 1948, spojený s pronásledováním církví, zrušením řádů a řeholních společenství, zákazem pastorační činnosti pro velké množství duchovních a státním, a tím i stranickým dohledem nad svěcením nových kněží a biskupů.

Přes ideologickou propagandu a represe vzbuzující přirozený strach části obyvatelstva se však „socialistická integrace věřících“ (B. Kvasnička, 5) do značné míry minula svým účinkem. Jako reakce na zklamání z absence základních lidských hodnot ve všestranně propagovaném „vědeckém světovém názoru“ dochází po silné sekularizační vlně 50. let od poloviny let šedesátých — zejména po II. vatikánském koncilu, který zpřístupnil katolickou církev zavedením bohoslužeb v národním jazyce — k postupné renesanci zájmu o hodnoty křesťanské. Dokladem mohou být masové pouti, iniciativa Desetiletí duchovní obnovy či 600 000 signatářů církevní petice z konce 80. let. Přestože se pod tlakem režimu podíl věřících dále snižuje, ubývá především formálních členů, což spolu s oslovením některých dříve ateisticky smýšlejících obyvatel ve svých důsledcích vede k vyšší intenzitě náboženského života, kvantita je substituována kvalitou. (Tyto skutečnosti však přes jejich závažnost zůstávají mimo rámec empiricky zaměřeného sledování.)

Na počátku posttotalitní obnovy naší společnosti, kdy se můžeme opřít o výsledky sčítání lidu z března 1991, zjišťujeme, že podíl obyvatel bez vyznání v ČSFR dosáhl téměř 30 % a v samotných Čechách jejich počet dokonce výrazně převyšuje počet všech věřících (tab. 1). Některými aspekty územní diferenciaci tohoto jevu se budeme zabývat v dalším textu; připomeňme na tomto místě jen výraznou odlišnost českých zemí a Slovenska, které — ač patrně pod maďarským vlivem o něco více evangelické — bylo zasaženo „volnou myšlenkou“ v míře nesrovnatelně menší.

Tab. 1 — Podíl osob hlásících se k některé z církví a osob bez vyznání v roce 1991 (v %).

Podíl na úhrnu bydlících (v %):	Čechy	Morava a Slezsko	Slovensko	ČSFR
Vyznání: <i>římskokatolické</i>	31,6	51,0	60,3	46,4
<i>řeckokatolické</i>	0,1	0,1	3,4	1,2
<i>pravoslavné</i>	0,2	0,2	0,6	0,3
<i>československé</i>	2,1	1,0	0,0	1,1
<i>evangelické</i>	2,0	3,0	7,9	4,3
<i>ostatní</i>	0,5	0,5	0,6	0,5
Bez vyznání	46,1	29,8	9,7	29,5
Nezjištěno	17,4	14,4	17,5	16,7

2. Metodické poznámky

Datovou základnou sledování jsou výsledky sčítání lidu z let 1930 a 1991 (předběžné výsledky). Důvod výběru právě těchto časových horizontů je nasnadě, neboť vymezují období, v němž data o náboženské struktuře neexistují, resp. nejsou dostupná. Současně však považujeme z hlediska sledované problematiky výběr právě těchto časových horizontů za vhodný, neboť umožňuje porovnat současný stav se stavem v konsolidované společnosti první ČSR.

Ve sledovaném období ovšem došlo ke změnám v metodice sčítání, které omezují zcela exaktní porovnání výsledků. Především v roce 1930 byla zjišťována náboženská struktura přítomného obyvatelstva, zatímco v roce 1991 obyvatelstva bydlícího. Významnější pro naše sledování je rozdíl v podrobnosti členění směrů náboženského vyznání v roce 1930 (6 skupin včetně „vyznání izraelského“) a 1991 (11 skupin). Pro vývojové srovnání jsme na základě těchto údajů rozdělili obyvatelstvo podle příslušnosti k některé z církví (1930), resp. deklarovaného vyznání (1991) do 5 skupin (tab. 2). Podíl osob hlásících se k církvi římskokatolické a československé je porovnatelný bez omezení. Podíl protestantských církví je v roce 1991 o málo podhodnocen, neboť vzhledem k povaze primárních dat jsou sledovány jen církve československá, slezská evangelická, slovenská evangelická a reformovaná evangelická, zatímco některé menší denominace musely být zahrnuty do „ostatních“.

Nejvýznamnější poznámka se však týká osob, u nichž vyznání nebylo zjištěno (nechaly sčítací arch nevyplněný). Zatímco v roce 1930 byl podíl těchto obyvatel zanedbatelný (0,6 % včetně církví „ostatních“), v roce 1991 tvoří plných 16,2 % populace ČR. Tento jev považujeme za charakteristický pro současný stav: svědčí o rozvolňování dříve pevného rozvrstvení společnosti na zřetelně ohraničené skupiny podle náboženského vyznání (ale i podle národnosti). Je zřejmé, že charakteristiku „náboženské vyznání“ nemůžeme v současnosti považovat za binární typu ano – ne, nýbrž musíme brát v úvahu existenci širšího názorového spektra. A. Sekot (11) v této

souvislosti rozděluje respondenty sociologického výzkumu podle subjektivních i objektivních znaků jejich náboženského přesvědčení dokonce do 7 světónázorových typů od „hluboce věřících“ přes „nábožensky nevyhraněné“ až po „nevěřící“. Relativně velké množství nevyhraněných osob v současnosti můžeme chápat také jako možnou reakci na kvalitativní změny ve vztahu oficiální ideologie k náboženství (např. starší občané, kteří pod náporom propagandy či ze strachu ustoupili od svého přesvědčení a nyní pochybují o správnosti tohoto kroku). V tomto smyslu je možné s konsolidací společnosti do budoucna očekávat pokles podílu této složky obyvatelstva. Ve vývojovém srovnání jsme obyvatele s nezjištěným vyznáním uvažovali jako osoby bez vyznání. Podepřením tohoto postupu je skutečnost, že i z hlediska územní diferenciacie si jsou tyto dvě skupiny obyvatelstva vzájemně nejbližší (korelační koeficient je zdaleka nejvyšší).

Z uvedeného je zřejmé, že náboženské vyznání je charakteristikou deklarativní, „měkkou“, vycházející z vnitřního pocitu člověka a odrážející v sobě i postoj či „většinový názor“ okolního prostředí. S vědomím této skutečnosti musíme přistupovat i k explanaci zjištěných souvislostí.

Za územní jednotky jsme zvolili soudní okresy v jejich vymezení k 1. 10. 1935. Údaje o náboženské struktuře obyvatelstva v roce 1991 jsme na toto územní členění přepočítali podle jednotlivých obcí k datu sčítání lidu (celkem 5878 jednotek), neboť podrobnější data (za části obcí) nebyla v době provádění analýzy k dispozici. (Kritériem pro přiřazení obce k soudnímu okresu byla poloha její nejlidnatější části.) Toto omezení porovnatelnosti je však relativně málo významné, zvláště s ohledem na skutečnost, že ve vývojovém hodnocení jsou porovnávány vesměs relativní údaje. Konečně vzhledem k velmi malému, resp. nulovému (s.o. Doupov) počtu obyvatel v roce 1991 bylo několik soudních okresů připojeno k sousedním. *) Počet územních jednotek po této úpravě je 328.

Tab. 2 — Struktura obyvatelstva českých zemí podle náboženského vyznání v letech 1930 a 1991 (v %).

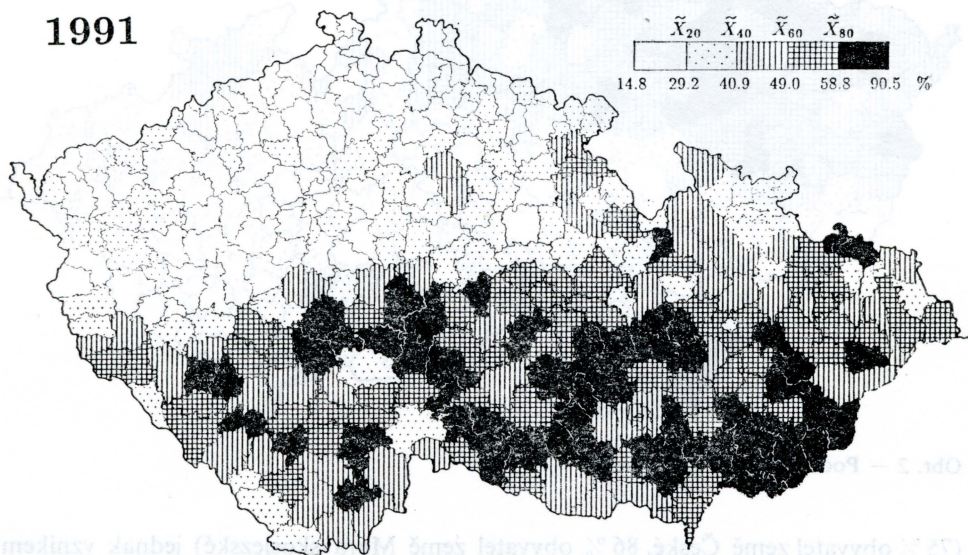
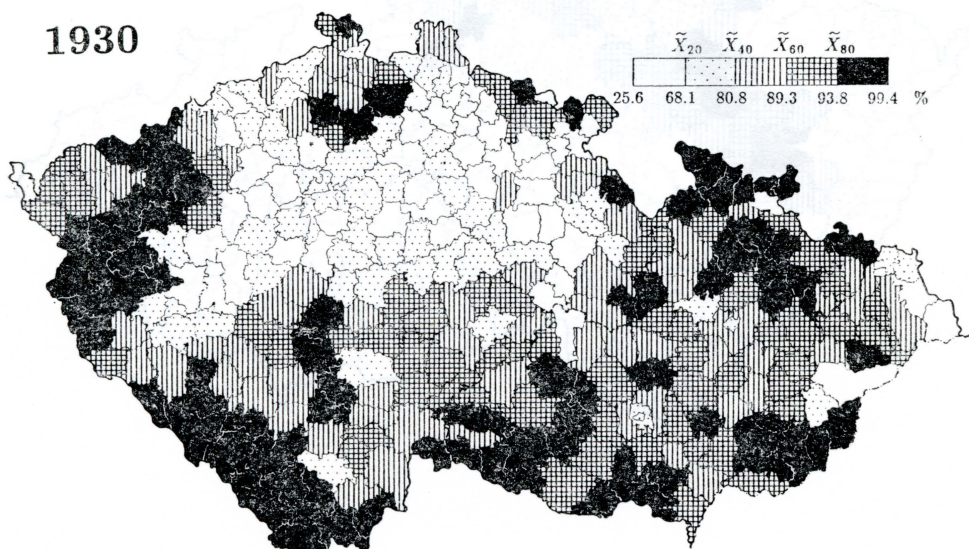
Podíl v %:	1930	1991	1930=100
Vyznání: římskokatolické	78,5	39,2	50
československé	7,3	1,7	23
evangelické	4,7	2,4	51
ostatní	1,7	0,8	30
Bez vyznání	7,8	55,9	509

3. Územní diferenciacie náboženského vyznání v letech 1930 a 1991

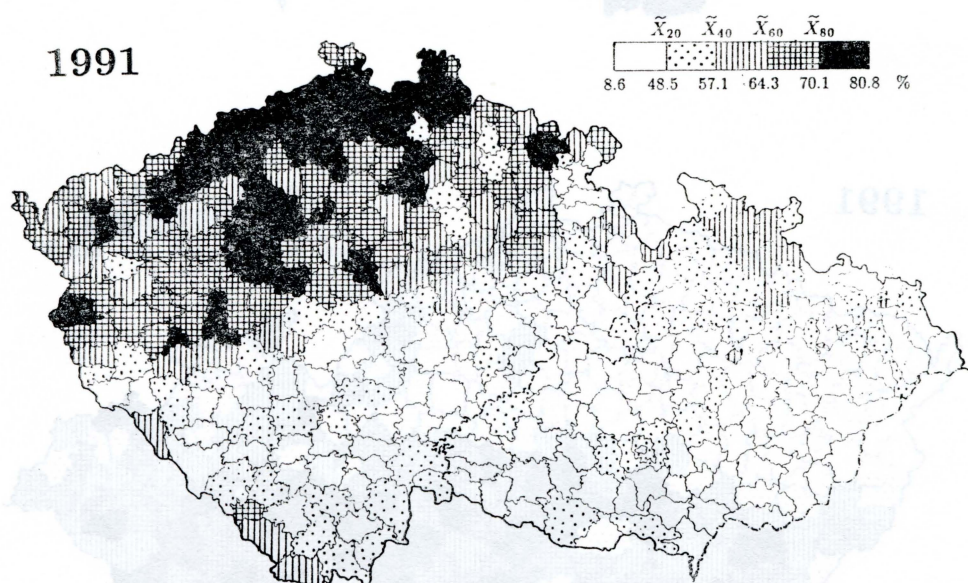
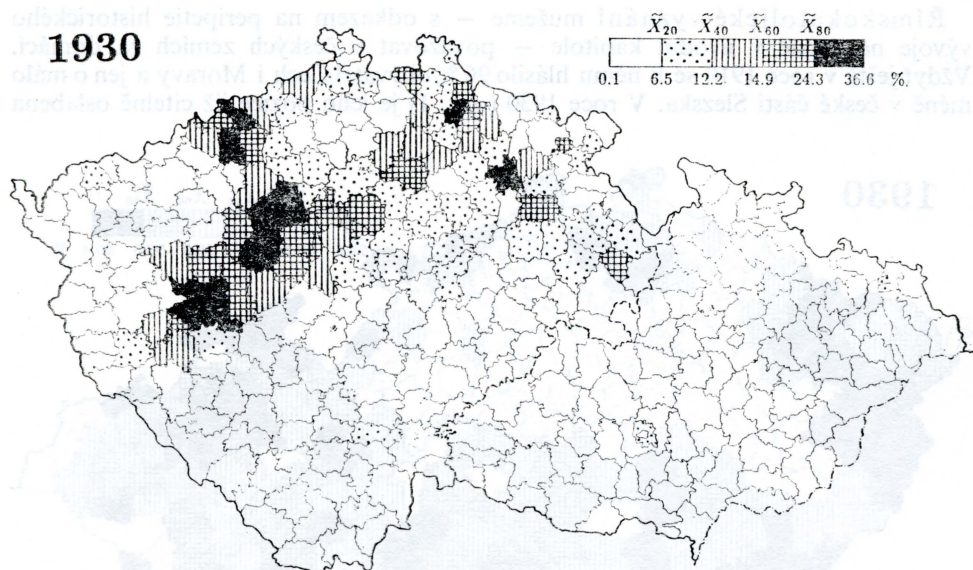
V následující analýze sledujeme změny v rozmístění čtyř hlavních skupin obyvatelstva podle náboženského vyznání (římskokatolické, československé, evangelické a bez vyznání) mezi roky 1930 a 1991. Pro kartografické vyjádření (obr. 1 až 4) byla zvolena metoda pentilů (v okresech daného intervalu pětistupňové škály je koncentrováno vždy právě 20% sledovaného jevu), umožňující vedle primární informace o rozmístění dané skupiny obyvatel i vytvoření představy o její územní koncentraci.

*) Sloučeny byly tyto soudní okresy: 1. Doupov + Kadaň, 2. Vejprty + Přisečnice + Hora Sv. Šebestiána, 3. Horní Litvínov + Hora sv. Kateřiny a 4. Kašperské Hory + Hartmanice.

Římskokatolické vyznání můžeme – s odkazem na peripetie historického vývoje nastíněné v úvodní kapitole – považovat v českých zemích za domácí. Vždyť ještě v roce 1910 se k němu hlásilo 96 % obyvatel Čech i Moravy a jen o málo méně v české části Slezska. V roce 1930 (obr. 1) je jeho pozice již citelně oslabena

Obr. 1 — Podíl obyvatel římskokatolického vyznání.

Obr. 2 — Podíl obyvatel bez vyznání.

(75 % obyvatel země České, 86 % obyvatel země Moravskoslezské) jednak vznikem církve československé a mírným zvýšením podílu evangelíků, jednak již zcela zřetelně rozšířenou „volnou myšlenkou“. Nejvíce vlivu ztratila římskokatolická církev

ve středních a severovýchodních Čechách. Centrální část Čech s převahou českého národnostního prvku je již tehdy zřetelně rozčleněna na severní průmyslovou a ateismu více nakloněnou a silně religiózní část jižní. Jádry oblastí, v nichž konkurenční „volná myšlenka“ nalezla největší odezvu (obr. 2), byly především „ateistický ostrov“ s centrem v kladenské uhelné pánvi, zasahující až na Rakovnicko a Kralovicko a přes Křivoklát a Rokycany spojený se svým druhotným centrem v Plzni a dále pak Mostecká pánev, západní Podkrkonoší (Železný Brod, Semily) a některé okresy ve východních Čechách (Hořice, Úpice). Přesto jen v 9 okresech přesáhl počet ateistů 1/4 obyvatel a pouze v 5 okresech byla katolická víra menšinovým názorem.

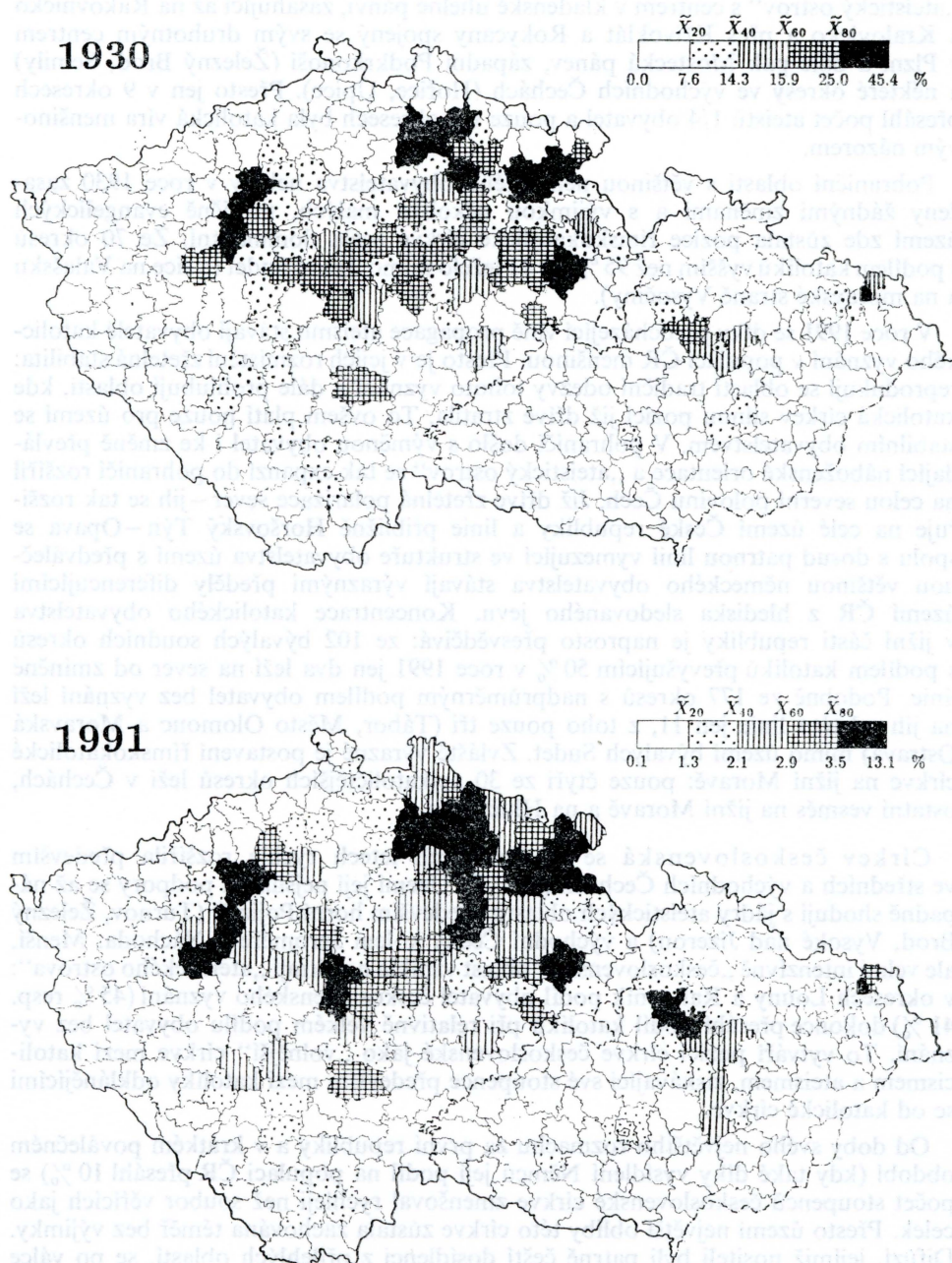
Pohraniční oblasti s většinou německého obyvatelstva nebyly v roce 1930 zasaženy žádnými změnami a s výjimkou několika malých, tradičně evangelických území zde zůstala pozice římskokatolické církve zcela dominantní. Ze 70 okresů s podílem katolíků vyšším než 95 % jen 11 leželo mimo území Sudet (a sice na Valašsku a na moravské straně Vysočiny).

V roce 1991 se díky předcházející vlně propagace ateismu stávají obyvatelé katolického vyznání v populaci ČR menšinou. Přesto je v jejich rozmístění zřetelná stabilita: reprodukuje se oblasti tradiční odezvy tohoto vyznání a dále prohlubují oblasti, kde katolická církev silnou pozici již dříve ztratila. To ovšem platí pouze pro území se stabilním obyvatelstvem. V pohraničí došlo s výměnou obyvatel i ke změně převládající náboženské orientace a „ateistický ostrov“ se tak expanzí do pohraničí rozšířil na celou severní polovinu Čech. Již dříve zřetelná polarizace sever – jih se tak rozšiřuje na celé území České republiky a linie přibližně Horšovský Týn – Opava se spolu s dosud patrnou linií vymezující ve struktuře obyvatelstva území s předválečnou většinou německého obyvatelstva stávají výraznými předěly diferencujícími území ČR z hlediska sledovaného jevu. Koncentrace katolického obyvatelstva v jižní části republiky je naprosto přesvědčivá: ze 102 bývalých soudních okresů s podílem katolíků převyšujícím 50 % v roce 1991 jen dva leží na sever od zmíněné linie. Podobně ze 177 okresů s nadprůměrným podílem obyvatel bez vyznání leží na jih od této linie jen 11, z toho pouze tři (Tábor, Město Olomouc a Moravská Ostrava) mimo území bývalých Sudet. Zvláště výrazné je postavení římskokatolické církve na jižní Moravě: pouze čtyři ze 30 nejkatoličtějších okresů leží v Čechách, ostatní vesměs na jižní Moravě a na Hlučínsku.

Církev československá se ve dvacátých letech rychle rozšířila především ve středních a východních Čechách (obr. 3). Území její nejsilnější podpory se až nápadně shodují s jádry ateistických oblastí: především horní Pojizeří (Turnov, Železný Brod, Vysoké nad Jizerou) a východní Čechy kolem Jaroměře a Náchoda. Menší, ale velmi intenzivně „československá“ oblast vznikla na okraji „ateistického ostrova“: v okresech Louny a Rakovník podíl obyvatel československého vyznání (45 % resp. 41 %) dokonce přesáhl podíl katolíků při relativně velkém podílu obyvatel bez vyznání. To vytváří pozici církve československé jako „volnější“ církve mezi katolicismem a ateismem, získávající své stoupence především mezi katolíky odklánějícími se od katolické církve.

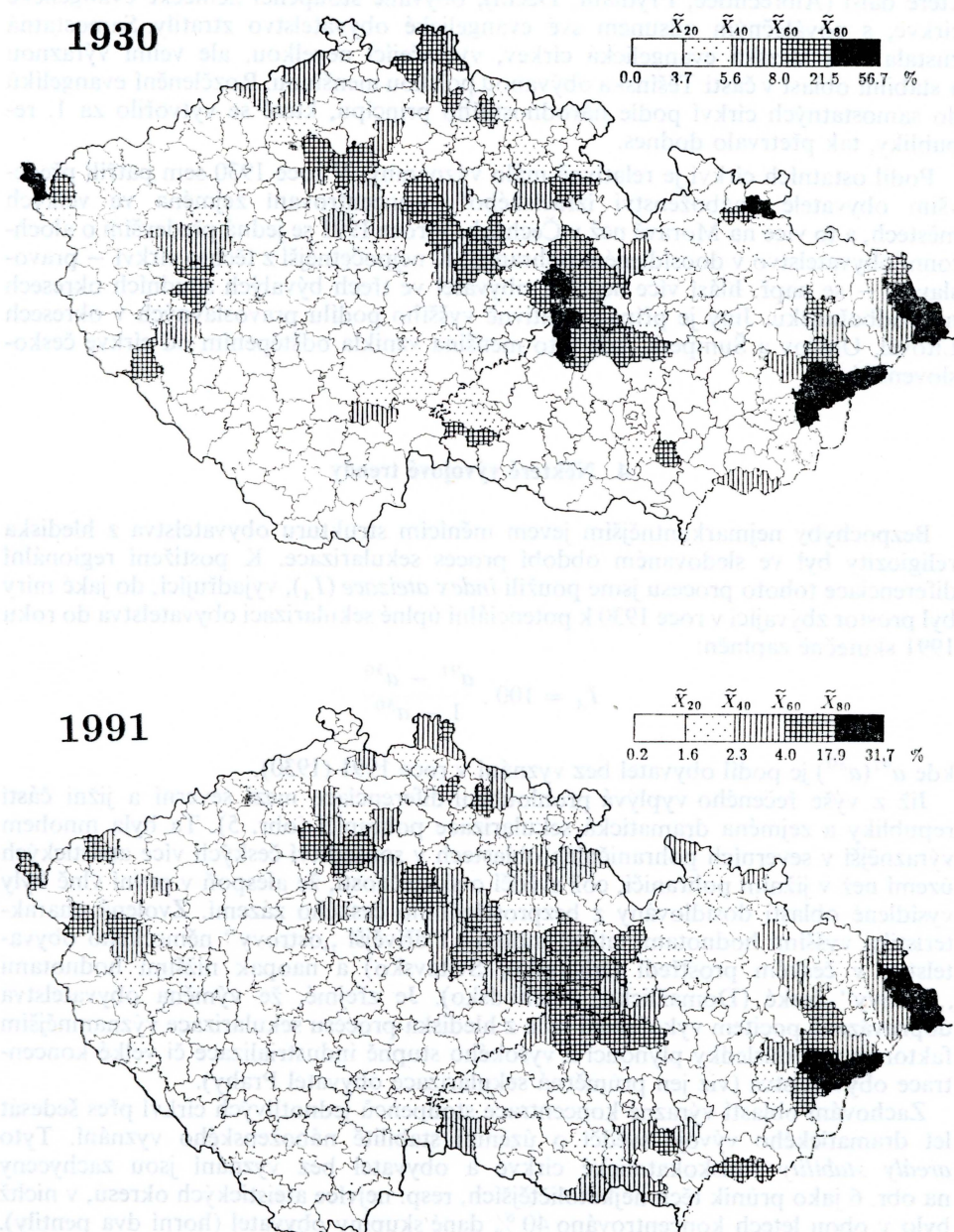
Od doby svého největšího rozmachu za první republiky a v krátkém poválečném období (kdy také díky vysídlení Němců její podíl na populaci ČR přesáhl 10 %) se počet stoupenců československé církve zmenšoval rychleji než soubor věřících jako celek. Přesto území největší obliby této církve zůstala zachována téměř bez výjimky. Difúzi, jejímiž nositeli byli patrně čeští dosídlenci z přilehlých oblastí, se po válce rozšířila i do východočeského pohraničí, kde v roce 1930 nenalezla žádnou odezvu. Na Moravě se československá církev výrazněji prosadila pouze ve dvou izolovaných

(a opět za 1. republiky nadprůměrně ateistických) oblastech: v Ostravě a okolí Olomouce (Litovel).

Obr. 3 — Podíl obyvatel československého vyznání.

Pro obyvatele evangelického vyznání (obr. 4) je typická koncentrace do několika relativně izolovaných a velmi stabilních oblastí. Podíl evangelíků na obyvatelstvu českých zemí od počátku století stoupal (na úkor katolické populace) až do poválečného převratu (1950: 5.7 %); od té doby poklesl přibližně stejně jako podíl

Obr. 4 — Podíl obyvatel evangelického vyznání.

věřících celkem. Z největší části se jedná o československou církev evangelickou, která vznikla v roce 1918 sloučením českých sborů dříve augsburského a helvetského vyznání. Toto sloučení nebylo provedeno na Slovensku, a tak v některých doosídlených oblastech pohraničí dnes žijí stoupenci slovenské evangelické i křesťanské reformované církve. V roce 1930 nejvíce evangelický okres Aš (55 % obyvatel) i některé další (Albrechtice, Frýdlant, Děčín), obývané stoupenci německé evangelické církve, s poválečným odsunem své evangelické obyvatelstvo ztratily. Samostatná zůstala také slezská evangelická církev, vytvářející nevelkou, ale velmi výraznou a stabilní oblast v části Těšínska obývanou polskou menšinou. Rozčlenění evangeliků do samostatných církví podle národnostního principu, které se vytvořilo za 1. republiky, tak přetrvalo dodnes.

Podíl ostatních církví je relativně málo významný. V roce 1930 sem patřili především obyvatelé „náboženství izraelského“, koncentrovaní zejména ve velkých městech, a to více na Moravě než v Čechách. V roce 1991 se jedná především o alochtonní obyvatelstvo v doosídleném pohraničí. K nejpočetnější z těchto církví – pravoslavné – se např. hlásí více než 3 % obyvatel ve třech bývalých soudních okresech na Podbořansku. Jiný je případ relativně vyššího podílu pravoslavných v okresech Litovel, Uničov a Šumperk, kde tato menšina vznikla odstěpením od církve československé.

4. Některé vývojové trendy

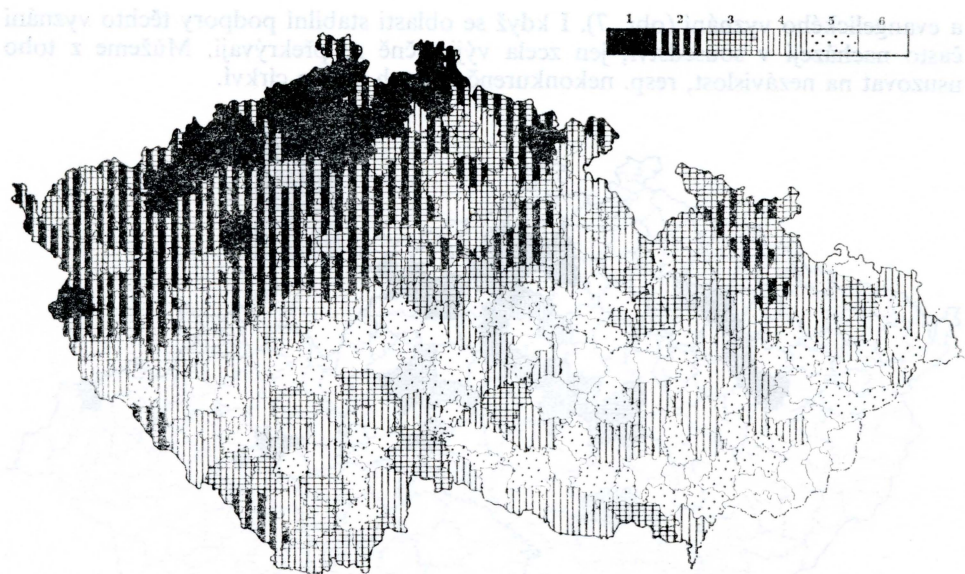
Bezpochyby nejmarkantnějším jevem měnícím strukturu obyvatelstva z hlediska religiozity byl ve sledovaném období proces sekularizace. K postižení regionální diferenciace tohoto procesu jsme použili *index ateizace* (I_A), vyjadřující, do jaké míry byl prostor zbývající v roce 1930 k potenciální úplné sekularizaci obyvatelstva do roku 1991 skutečně zaplněn:

$$I_A = 100 \cdot \frac{a^{91} - a^{30}}{1 - a^{30}}$$

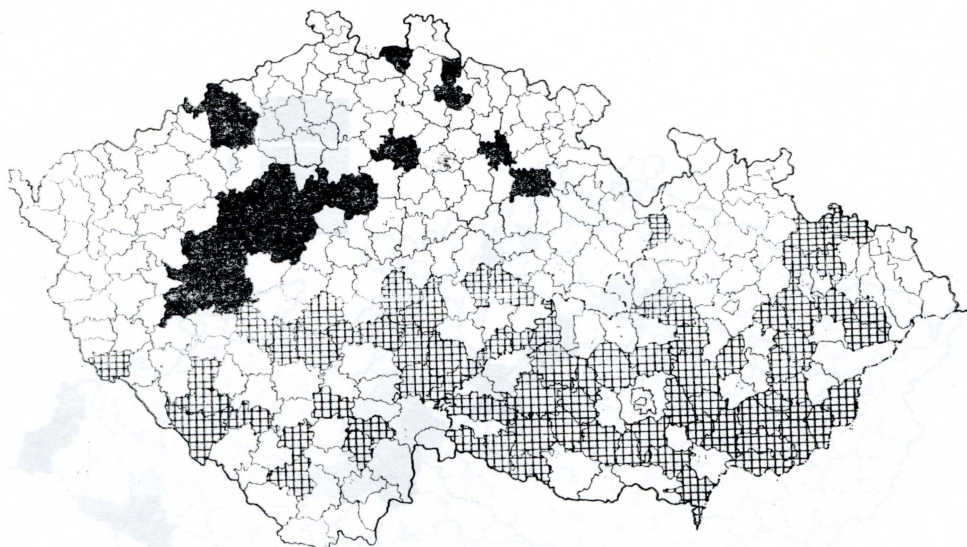
kde a^{91} (a^{30}) je podíl obyvatel bez vyznání v roce 1991 (1930).

Již z výše řečeného vyplývá prohloubení diferenciace mezi severní a jižní částí republiky a zejména dramatická sekularizace pohraničí (obr. 5). Ta byla mnohem výraznější v severních pohraničních oblastech v sousedství českých více ateistických území než v jižním pohraničí, což svědčí o skutečnosti, že alespoň v první vlně byly vysídlené oblasti dosídlovány z bezprostředního českého zázemí. Zvolená charakteristika vyššími hodnotami citlivě indikuje i dřívější „ostrovy“ německého obyvatelstva v českém prostředí (Jihlavsko, Svitavsko) a naopak nižšími hodnotami „ostrovy“ české (Domažlicko, Náchodsko). Je zřejmé, že výměna obyvatelstva doprovázená pocitem vykořenění byla z hlediska procesu sekularizace významnějším faktorem než důsledky plynoucí z vysokého stupně industrializace či velké koncentrace obyvatelstva (viz jen průměrná sekularizace obyvatel Prahy).

Zachování oblastí výrazné koncentrace stoupenců jednotlivých církví přes šedesát let dramatického vývoje svědčí o územní stabilitě náboženského vyznání. Tyto *areály stability* římskokatolické církve a obyvatel bez vyznání jsou zachyceny na obr. 6 jako průnik těch nejkatoličtějších, resp. nejvíce ateistických okresů, v nichž bylo v obou letech koncentrováno 40 % dané skupiny obyvatel (horní dva pentily). Zejména v těchto (či podobně vymezených) stabilních oblastech náboženská víra, resp. odklon od ní výrazným způsobem ovlivňují sociální, demografické, ekono-

Obr. 5 — Index ateizace 1930—1991. 1 — 70 % a více, 2 — 60 až 69 %, 3 — 50 až 59 %, 4 — 40 až 49 %, 5 — 30 až 39 %, 6 — méně než 30 %.

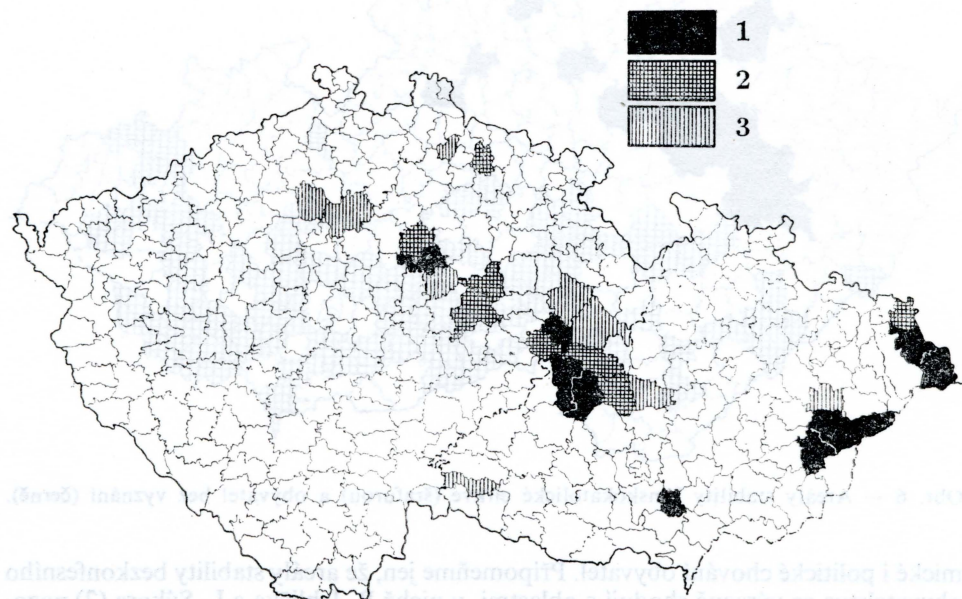
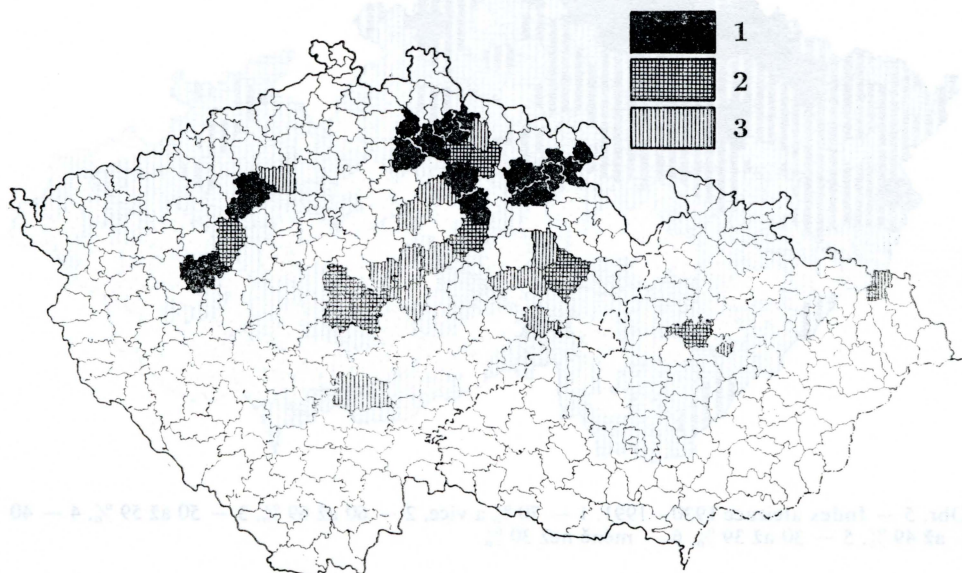

Obr. 6 — Areály stability římskokatolické církve (šrafurou) a obyvatel bez vyznání (černě).

mické i politické chování obyvatel. Připomeňme jen, že areály stability bezkonfesního obyvatelstva se výrazně shodují s oblastmi, v nichž P. Jehlička a L. Sýkora (2) pozorují dlouhodobou stabilní podporu levicových stran, zatímco katolický jih je oblastí tradiční podpory stran křesťansky orientovaných.

Poněkud odlišným způsobem byly vymezeny areály stability československého

a evangelického vyznání (obr. 7). I když se oblasti stabilní podpory těchto vyznání často nacházejí v sousedství, jen zcela výjimečně se překrývají. Můžeme z toho usuzovat na nezávislost, resp. nekonkurenční vztah těchto církví.

Obr. 7 — Areály stability církve československé (nahore) a evangelických církví (dole). Podíl obyvatel uvedeného vyznání převyšoval v obou letech průměr ČR nejméně: 1—3krát, 2 — 2krát, 3 — 1,5krát.

Pokusem o srovnání územní stability jednotlivých vyznání je *index stability*:

$$I_S = 100n \cdot \frac{P_{S,30}^n + P_{S,91}^n}{P_{30} + P_{91}}$$

kde $P_{S,30}^n(P_{S,91}^n)$ je počet obyvatel dané náboženské skupiny v areálech stability vymezených na hladině n (ty okresy, v nichž byl v obou letech koncentrován n -tý díl všech obyvatel dané skupiny) v roce 1930 (1991), $A_{30}(A_{91})$ je celkový počet obyvatel dané skupiny v roce 1930 (1991); n volíme 0.25, 0.50 a 0.75 (tab. 3).

Tab. 3 — Index stability

I_S^n	$n = 0.25$	$n = 0.50$	$n = 0.75$
Vyznání: <i>římskokatolické</i>	38,4	66,7	77,7
<i>československé</i>	91,2	61,7	96,4
<i>evangelické</i>	71,8	79,3	84,3
<i>ostatní</i>	5,8	57,2	75,6
Bez vyznání	37,9	33,6	64,7

Výsledky můžeme interpretovat tak, že např. oblasti, v nichž bylo koncentrováno 50 % katolického obyvatelstva v roce 1991 se ze 67 % shodují s těmito oblastmi v roce 1930. V daném případě platí, že čím menší společenství, tím územně stabilnější. Nízká hodnota I_S římskokatolické církve na nejpřísnější hladině $n = 0.25$ je dána ztrátou dříve silně katolických okresů v pohraničí. Naproti tomu nejnižší dlouhodobou stabilitu obyvatel bez vyznání můžeme vysvětlit expanzí do vysídleného pohraničí, kde v celé řadě okresů jejich podíl v roce 1991 převyšuje podíl v jádrových oblastech „volné myšlenky“.

Jinou otázkou je vzájemná segregace jednotlivých světonázorových skupin obyvatelstva a její vývoj. Kvantitativně tuto skutečnost vystihuje *index segregace*, vyjadřující neshodu v rozmístění dané skupiny obyvatel a zbytku populace:

$$I_S = 50 \cdot \sum_i^n \left| \frac{P_{ij}}{P_j} - \frac{P_i - P_{ij}}{P - P_j} \right|$$

kde P_{ij} — počet obyvatel skupiny j v soudním okrese i ; P_i — celkový počet obyvatel soudního okresu i ; P_j celkový počet obyvatel skupiny j (tab. 4).

Tab. 4 — Index segregace

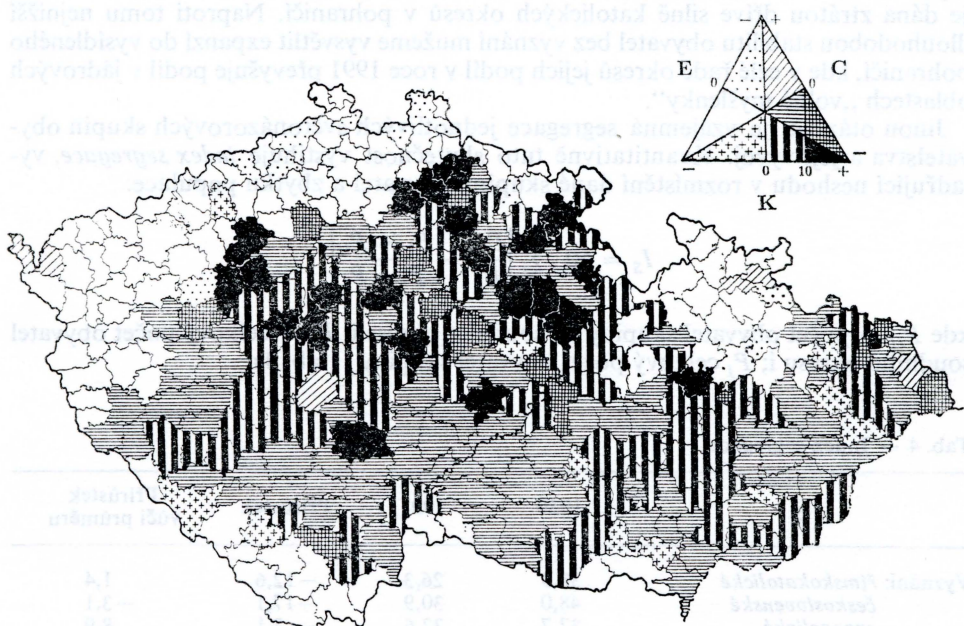
I_S	1930	1991	Přírůstek	Přírůstek vůči průměru
Vyznání: <i>římskokatolické</i>	38,9	26,3	−12,6	1,4
<i>československé</i>	48,0	30,9	−17,1	−3,1
<i>evangelické</i>	37,7	32,6	−5,1	8,9
<i>ostatní</i>	41,3	25,6	−15,7	−1,7
Bez vyznání	42,9	24,6	−18,3	−4,3
Celkem (vážený průměr)	39,6	25,6	−14,0	—

Rozdíly v úrovni vzájemné segregace nejsou mezi jednotlivými skupinami příliš velké, žádná z nich tedy není ani nebyla výrazně separována od ostatních. Vyšší segregace „nové“ církve československé a obyvatel bez vyznání v porovnání s tradičními katolíky a evangelíky v roce 1930 odpovídá pozdějšímu datu vzniku těchto názorových proudů. Významným zjištěním je pokles hodnot I_s v roce 1991 vůči roku 1930, svědčící o větším promísení jednotlivých náboženských skupin. Přitom jejich vzájemný poměr je opačný: nejméně separovanou, tedy „nejběžnější“ skupinou se v roce 1991 stávají obyvatelé bez vyznání, zatímco tradiční vyznání — zejména evangelické — se v porovnání k ostatním skupinám dostávají do větší segregace než dříve.

Jaký je základní charakter vztahů mezi jednotlivými církvemi? Došlo s vývojem k jejich principiální změně? Na tyto otázky jsme hledali odpověď pomocí korelační analýzy, umožňující posouzení orientace a těsnosti vztahu mezi jednotlivými skupinami obyvatel. Není možné zde uvádět tabulky korelačních koeficientů; přiblížíme alespoň některá nejzávažnější zjištění.

V roce 1930 pozorujeme významnou negativní závislost územního rozmístění katolického obyvatelstva a všech ostatních skupin. Nejvíce konkurenční je pochopitelně vztah katolíků a obyvatel bez vyznání, ale zcela stejně konkurenční charakter má i vztah katolíků a církve československé. Tomu odpovídá pozitivní závislost stoupenců církve československé a obyvatel bez vyznání; jen střední těsnost tohoto vztahu pak svědčí o tom, že tyto skupiny konkurují katolickému vyznání částečně v jiných územích.

V roce 1991 je naprosto nejtěsnější závislostí zcela protikladný vztah katolíků a ateistů. Přitom těsnost negativní závislosti mezi obyvateli katolického a česko-

Obr. 8 — Přírůstek (+) a úbytek (−) podílu (v %) církve římskokatolické (K), evangelické (E) a československé (C) na úhrnu věřících obyvatel v období 1930—1991 (ostatní církve nebyly zahrnuty).

slovenského vyznání klesla až téměř k hranici nezávislosti, zatímco vztah katolíků a evangelíků (i evangelíků ke všem ostatním skupinám) v tomto roce můžeme charakterizovat jako nezávislost. Můžeme z toho usuzovat, že v době společného ohrožení propagací „vědeckého světového názoru“ došlo mezi jednotlivými církvemi ke sblížení a překonání vzájemných sporů, objevujících se za 1. republiky; konkurenční vztahy byly nahrazeny vzájemnou nezávislostí. Diferenciace na věřící a nevěřící (s výše diskutovaným relativně plynulým přechodem mezi těmito kategoriemi) člení populaci výrazněji než odchylky mezi konfesemi.

Těsnost závislosti územního rozložení jednotlivých skupin obyvatelstva v roce 1930 a 1991 je vlastně jen jiným vyjádřením jejich územní stability. Tomu odpovídá i pořadí – nejtěsnější pozitivní závislost nacházíme u církve československé a evangelických církví, méně těsná je u katolíků a stoupenců expandující myšlenky ateismu.

Proces sekularizace tedy vedl ke zvýraznění diferenciace společnosti na věřící a nevěřící a k většímu semknutí jednotlivých církví. Územní diferenciaci změn, ke kterým v této situaci došlo uvnitř souboru věřících, přibližuje obr. 8. (Pro snazší interpretaci nebyli do tohoto sledování zahrnuti stoupenci „ostatních“ vyznání.)

Nejvýznamnější změnou je především zvýšení relativního vlivu „pevnější“ církve římskokatolické, která upevnila svoje postavení takřka bez výjimky na celém území tradičně obývaném českým etnikem. Domníváme se, že jen málokterá charakteristika tak věrně vymezuje území někdejších Sudet včetně národnostních enkláv jako právě pokles relativního podílu obyvatel katolického vyznání. K nejsilnější rekatolizaci (v rámci souboru věřících) došlo zejména v areálech stability církve československé (východní a střední Čechy včetně Prahy, ale i Tábor, Litovel a Ostravsko), což svědčí o neúspěchu myšlenek, s nimiž tato církev byla zakládána, a odklonění relativně velké části věřících zpět k římskokatolické církvi. Ta ovšem posílila svou pozici i ve většině okresů tradičně evangelických.

5. Závěr

Náboženské vyznání jako prostorově velice stabilní faktor v sobě do značné míry odráží historický vývoj daného území a ovlivňuje i současné chování jeho obyvatel. Česká republika se z hlediska tohoto jevu výrazně diferencuje na značně sekularizovanou část severní a více religiózní jih, přičemž i v současné struktuře obyvatelstva je nesmazatelně zakódována národnostní hranice z doby předválečné.

Příspěvek je pouze prvotním přiblížením problematiky. Byl motivován především snahou o vyplnění mezery vzniklé dlouhodobým tabuizováním tohoto tématu, což zapříčiňuje převážně popisný charakter hodnocení. Logicky následným krokem by mělo být hledání „vysvětlujících“ či souvisejících faktorů zjištěných změn, jako je úroveň industrializace a stupeň urbanizace, národnostní, demografická i sociální struktura obyvatel a řada dalších. Současně by náboženské vyznání mělo být uvažováno jako jeden z vysvětlujících faktorů v regionálně zaměřených analýzách i prognózách obyvatelstva a různých aspektů jeho chování.

Literatura:

1. BOHÁČ, A.: Náboženské vyznání obyvatelstva. In: Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921, I. díl. Praha, Státní úřad statistický 1924, s. 82–95.
2. JEHLÍČKA, P., SÝKORA, L.: Stabilita regionální podpory tradičních politických stran v českých zemích (1920–1990). Sborník ČGS, 96, Praha, Academia 1991, č. 2, s. 81–95.

3. KORČÁK, J.: Sociální rozvrstvení konfesijních skupin. In: Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930, díl II., část 3. Praha, Státní úřad statistický 1935, s. 31—36.
4. KOZŁOWSKI, J., LANGNER, J., ZAGAJEWSKI, T.: Atlas wyznań w Polsce. Kraków, Krajowa Agencja Wydawnicza 1989, 216 s.
5. KVASNÍČKA, B.: K procesu socialistické integrace věřících v Československu. In: Socialismus a věřící. Praha, Rudé právo 1980, s. 108—125.
6. LAUROVÁ, J., WOHLGEMUTOVÁ, R., KŘEN, J., LISÝ, J.: Náboženství, církve, klerikalismus a naše dějiny. Praha, Rudé Právo 1962, 252 s.
7. PEKAŘ, J.: O smyslu českých dějin. Praha, Rozmluvy 1990, 420 s.
8. PEROUTKA, F.: Budování státu. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1991, 1854 s.
9. PEROUTKA, F.: Jaci jsme. Praha, Středočeské knihkupectví a nakladatelství 1991, 124 s.
10. PODIVEN: Češi v dějinách nové doby. Praha, Rozmluvy 1991, 698 s.
11. SEKOT, A.: Světonázorová a hodnotová orientace studujících ekonomických škol Jihomoravského kraje ve vztahu k religiozitě. Závěrečná zpráva z dílčího úkolu SPZV VIII-6-8/1, část II/d. Brno, Ústav vědeckého ateismu ČSAV 1981, 210 s.

Summary

TERRITORIAL DISTRIBUTION OF RELIGIONS IN THE CZECH LANDS AND ITS CHANGES 1930—1991

In spite of the fact that in the 16th century — following the Hussite movement — the Czech Lands were predominantly Protestant, during the 300 years of anti-reformation (starting in 1620) the country became mostly Catholic again. In the 1910 census, 95% of the total population expressed Catholic faith. After establishing the independent Czechoslovak Republic (1918), the newly formed Church of Czechoslovakia came into existence and a completely new phenomenon appeared: spread of the "free idea" — atheism. In the 1930 census, which is the fundamental source dealt with by authors, 78 % of population declared themselves as Roman Catholics, 5 % as Protestants, 7 % as members of the Church of Czechoslovakia and 8 % as atheists. The next key moment of Czech history came in 1948, when the communists had seized the power and massive secularization of the whole society followed. After the break-down of the totalitarian regime, only 39 % of population claimed to be of Roman Catholic faith, 2.4 % Protestants and 1.7 % adherents of the Church of Czechoslovakia (based on the 1991 census results). 40 % of the population declared themselves as atheists and 16 % refused to answer (being assumed by the authors as unbelievers) — see Tab. 1.

Territorial distribution of religions is examined in great detail — judicial districts from the pre-war period serve as a basic comparable unit (altogether 328 of them). Population is divided into 5 groups: Roman Catholics, supporters of the Church of Czechoslovakia, Protestants, supporters of other churches and atheists (see Tab. 2). Such population groups are then considered as uniform ones, in spite of the fact that differences in the "intensity" of the faith — not indicated in the records — could be found.

The territorial distribution of above mentioned groups (except members of other churches) in the years 1930 and 1991 is shown in figures 1—4. The territorial units (judicial districts) were divided into 5 groups — quantiles according to the decreasing intensity of each phenomenon.

Most of the regions, in which the individual denominations (and the idea of atheism, too) were supported, remained generally stable during the examined period — with the exception of the Sudety regions. Some significant changes, however, may be traced. The Roman Catholic Church lost its dominant position, this decline being important mostly in Northern Bohemia, especially in the former Sudety districts, with the overwhelming pre-war German majority. It was this part of Bohemia, where — following the German expulsion 1945—47 — the post-war secularization process was most intensive (see Fig. 5). On the other hand, in most districts of the southern part of Czech Lands (especially in Moravia) Catholic Church dominates even at this time. The Church of Czechoslovakia has been supported mostly in Central and Eastern Bohemia; it was — and still is — very unpopular in Moravia. Regional strongholds of the Protestant denominations are less concentrated (areas along the Bohemian-Moravian border, Český Těšín and Vsetín districts). The most stable atheistic regions are then found in the traditional industrial and working class regions (Rakovník, Kladno, Plzeň) and also in several districts of Northern Bohemia.

Thus, the most significant change between the year 1930 and 1991 was the shift towards atheism, unequal in different parts of the country. When we only take into account religious

population, the share of Catholics relatively increased in most of the districts (with the exception of the areas which were originally German). From the same point of view, the position of the Protestants has remained the same and the Church of Czechoslovakia lost its pre-war position even in relative terms (see Fig. 8).

In both examined years share of other denominations was insignificant. In 1930, few members of Judaic church appeared; in 1991 Orthodox church found a certain number of supporters, mostly in the frontier.

Mutual territorial segregation of main religions and atheists — never being too important — has slightly decreased during the examined period. The segregation index (Tab. 4) dropped especially for the atheists, who became the largest group. The correlation analysis among denominations clearly shows a shift from the mutual competition in 1930 towards a more independent relationship in 1991, as a reaction to the centrally ordered secularization under communism. The inter-war rivalry among churches has been replaced by a deeper separation between members of different faiths and atheists.

Fig. 1 — Share of Roman Catholics (upper section 1930; lower section 1991)

Fig. 2 — Share of atheists (upper section 1930; lower section 1991)

Fig. 3 — Share of Church of Czechoslovakia supporters (upper section 1930; lower section 1991)

Fig. 4 — Share of Protestants (upper section 1930; lower section 1991)

Fig. 5 — Index of atheism (intensity of secularization) 1930—1991

Fig. 6 — Regional strongholds of Roman Catholics (hatched) and atheists (black)

Fig. 7 — Regional strongholds of the Church of Czechoslovakia (above) and Protestants (below)

Fig. 8 — Increase (+) or decrease (—) of the share of the Roman Catholic Church, Protestant Churches and the Church of Czechoslovakia on sum of believers, 1930—1991. Other churches and atheists are not taken into account.

(*Pracoviště autorů: P. Daněk — Geografický ústav ČSAV, Mendlovo nám. 1, 662 82 Brno; V. Štěpánek — katedra sociální geografie a regionálního plánování, přírodovědecká fakulta UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.*)

Došlo do redakce 21. 4. 1992.

Lektoroval Václav Gardavský.